

Matteo Piccin

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0002-9147-4185

„ZIEMIA CHŁOPOM”: IDEAŁ ŻYCIA ZAKONNEGO
W POGLĄDACH BISKUPA CHEŁMSKIEGO EULOGIUSZA
MIĘDZY NARODNICTWEM A NACJONALIZMEM

Да, хорошо служить народу.
Ambroży z Optyny do Eulogiusza, 1888 r.¹

1. Wstęp: kalejdoskop *narodnosti*

W dziejach panowania rosyjskiego w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku wśród działaczy religijnych nie tylko rosyjskich, lecz również polskich zdecydowanie wyróżniała się postać biskupa chełmskiego i lubelskiego Eulogiusza – późniejszego zachodnioeuropejskiego egzarchy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Tradycyjnie piętnowany jako przedstawiciel obskurantyzmu i rosyjskiego szowinizmu (jego działalność na terenie diecezji chełmskiej jest z reguły oceniana negatywnie przez historyków polskich²),

---

¹ *Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия. Изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Париж 1947, s. 31.

² H. Paprocki, *Georgijewski Eulogiusz (Jewłogij)*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1064–1065. Praca A. Szabaciuka: „*Rosyjski Ulster*”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Wydawnictwo KUL, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2013 wyróżnia się imponującą ilością źródeł z archiwaliów polskich i rosyjskich i wnosi ważny wkład w wiedzę o tzw. sprawie chełmskiej. Obraz Eulogiusza, jednak, nie odbiega od przyjętych w tradycyjnej historiografii polskiej wzorów o biskupie jako o postaci jednoznacznie negatywnie nacechowanej.

w ostatnich latach jego postać doczekała się jednak pewnej rehabilitacji lub co najmniej niewartościującego podejścia w nowszej historiografii polskiej³.

W artykule tym zamierzamy opisać postać Eulogiusza, „mnicha uczonego” – działacza Cerkwi prawosławnej i nacjonalisty rosyjskiego w epoce rozpowszechniania się idei narodowych w Imperium Rosyjskim. Eulogiusz mówił o sobie jako o „przekonanym nacjonalście, innymi słowy wiernym i oddanym synu mojego narodu”⁴; upatrywał poza tym jedności narodu rosyjskiego w jego odmianach lokalnych: wielko-, mało- i białoruskiej⁵. Może być on zatem uznany za przedstawiciela nowoczesnego nacjonalizmu rosyjskiego, nacjonalizmu w wersji „ludowej”, o inspiracji słowianofilskiej, który odnajdywał w ludzie kwintesencję narodu⁶. Należał do grona tych rosyjskich duchownych i intelektualistów, którzy niejednokrotnie w sprzecznie wobec wyższych sfer władzy, traktowali lud rosyjski i prawosławny jako jedyne i nieskażonego nosiciela pierwiastków rosyjskości i prawosławia, w którym miało nawet tkwić źródło legitymacji władzy. Działo się to wbrew zasadzie legitymizmu dynastycznego, stawiającego na pierwszym miejscu samodzielnego monarchę wraz z dworami, dla których ważniejsze były powiązania pomiędzy elitami niezależnie od zróżnicowanego pochodzenia i tożsamości narodowej (nawet

³ Prócz już klasycznego studium: P.P. Wiczorkiewicz, *Biskup Eulogiusz i oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego*, [w:] *Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Garlicki, J.R. Szaflik, M. Wojciechowski, Warszawa 1977, s. 86–98, zob. najnowsze próby ujęcia postaci hierarchy rosyjskiego: R. Płoński, *Pamiętnik metropolity Eulogiusza jako źródło historyczne*, „Echa Przeszłości” 2003, nr 4, s. 259–276; N. Morawiec, *Nauczyciel w podróży. Obraz szkolnictwa cerkiewnego w „Drodze mojego życia” arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, „Marginalia Historica. Czasopis pro dejiny vzdelenosti a kultury” 2017, nr 2, s. 123–148.

⁴ *Путь моей жизни...*, s. 670.

⁵ Był w pewnym sensie zwolennikiem wizji, znajdującej syntezę w pojęciu „Wielkiego Narodu rosyjskiego” (*Большая русская нация*): A. Миллер, «Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)», Санкт-Петербург 2000; Л.Е. Горизонтов, «Большая русская нация» в имперской и региональной стратегии самодержавия, [w:] *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*, ред. Б.В. Ананич, С.И. Барзилов, Москва 2001, s. 129–150.

⁶ O nacjonalizmie „ludowym” i „oficjalnym” patrz np.: H. Rogger, *Nationalism and the State: A Russian Dilemma*, “Comparative Studies in Society and History” 1962, t. 4, z. 3, s. 253–26; Th.R. Weeks, *Official and Popular Nationalism: Imperial Russia 1863–1914*, [w:] *Nationalism in Europa. West- und Osteuropa in Vergleich*, Hrsg. U. von Hirschhausen, J. Leonhard, Göttingen 2001, s. 411–432; tenże, *Managing empire: tsarist nationalities policy*, [w:] *The Cambridge History of Russia. Volume II: Imperial Russia, 1689–1917*, ed. D. Lieven, Cambridge 2006, s. 27–44.

między elitami różnych państw). Przy czym, jak wynikało z programu tzw. „oficjalnej narodowości” ministra edukacji narodowej Siergieja S. Uwarowa⁷, który znalazł wyraz w słynnej triadzie „Prawosławie, Samodzierżawie i *Narodność*”, dla rosyjskiej racji stanu *prawosławie* oznaczało przede wszystkim religię panującą, ważną na mocy jej tradycji, a nie prawdy absolutnej. *Naród* zaś, w mocy jego konserwatyzmu, miał służyć – utylitarnie – jako opora dla funkcjonowania Imperium przed rewolucyjnym zagrożeniem, podczas gdy *narodowość* rosyjska (język i kultura rosyjska) miała stanowić czynnik akulturacji nierosyjskich elit (co spotkało się z niechęcią ze strony „partii” niemieckojęzycznej) – warunek konieczny dla zachowania swojego uprzywilejowanego miejsca w procesie konsolidacji imperium w XIX w. Program ten był skierowany przede wszystkim na walkę z ideami liberalnymi i mistycznymi, „wiejącymi” na dworze i wśród carskich ministrów, oraz z dobrze osadzoną w Petersburgu „partią” niemiecką.

Projekt Uwarowa stanowił pewną drogę modernizacji Rosji między ideologiami nacjonalistycznymi o barwach demokratycznych z jednej strony a wpływowymi nierosyjskimi grupami (Niemców, Polaków) z drugiej. Był pierwszą, *odgórną* próbą wyposażenia państwa Romanowów w narzędzia nacjonalizacji imperium, z jednoczesnym zachowaniem właściwej *ancien regime’owi* równowagi stanowej. Epoka wielkich reform Aleksandra II z emancypacją chłopów na czele oraz powstanie styczniowe pozwoliły coraz szerszej części elity i społeczeństwa rosyjskiego „odkryć” naród rosyjski w jego wymiarze ludowym: z triady Uwarowa ostatni członek nabierał coraz wyraźniejszego znaczenia. Większy nacisk na lud, traktowany z jednej strony (podobnie jak prawosławie) jako wyznacznik rosyjskiego kodu kulturowego, z drugiej zaś

⁷ Th.R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 1996, s. 11; A. Зорин, *Заветная Триада. Меморандум С.С. Уварова 1832 года и возникновение доктрины «православие – самодержавие – народность»*, [w:] tenże, *Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII-первой трети XIX века*, Москва 2004, s. 337–374; A. Miller, „Official Nationality”? A Reassessment of Count Sergei Uvarov’s triad in the Context of Nationalism Politics, [w:] tenże, *The Romanov Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research*, Budapest–New York 2008, s. 140–159; Д. Бадалян, С.С. Уваров и журнальная борьба 1830–1840-х годов, «Тетрады по консерватизму» 2018, № 1, s. 203–218. Por. także klasyczną pozycję biograficzną o Uwarowie: С.Н. Whittaker, *The origins of modern Russian education: an intellectual biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855*, Northern Illinois University Press, 1984, oraz N.V. Riasanovsky, *Nicholas I and Official Nationality in Russia, 1825–1855*, Berkeley 1959.

jako pojęcie odnoszące się do zamkniętego stanu chłopskiego (któremu groziło niebezpieczeństwo degradacji społecznej) zarówno ze strony władzy (czemu służył program „nowej” oficjalnej narodowości, oznaczającego wzmocnienie imperium o wątki narodowe z rozszerzeniem świadomości narodowej wśród wszystkich warstw społecznych⁸), jak i ze strony opozycji (narodników, niektórych słowianofilów, jak np. Jurij Samarin czy Iwan Aksakow⁹, dążących do radykalnych zmian w społeczeństwie i strukturze państwa rosyjskiego), sprzyjał coraz silniejszemu *oddolnemu* impulsowi nacjonalizacji państwa.

W tę mozaikę, odzwierciedlającą różne odcienia pojęcia narodu i narodowości, wpisuje się postać Eulogiusza, przedstawiciela elity cerkiewnej, pochodzącego z prostej, wiejskiej rodziny prawosławnego duchowieństwa, orędownika tożsamości rosyjskiej i prawosławnej niższych warstw społeczeństwa rosyjskiego.

2. Mnich dla Cerkwi i ludu

Wasilij Siemionowicz Gieorgijewskij – „Eulogiusz” (*Jewłogij*) po ślubach zakonnych (*nocmpuz*) w 1895 roku¹⁰ – urodził się w 1868 roku w rodzinie białego (czyli świeckiego) duchowieństwa na wsi Somowo w tulskiej gubernii. Należy tu zaznaczyć, że rosyjskie duchowieństwo prawosławne w XIX wieku

⁸ Działo się to poprzez oficjalną historiografię, tworzenie mitu założycielskiego państwa rosyjskiego, opracowanie programów dla szkół Imperium i organizację uroczystości związanych z ważnymi rocznicami rosyjskich wydarzeń historycznych. Por. O. Maiorova, *From the Shadow of Empire. Defining the Russian Nation through Cultural Mythology, 1855–1870*, Madison 2010; K. Błachowska, *Narodziny Imperium. Rozwój terytorialny państwa carów w ujęciu historyków rosyjskich XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2001; M.M. Preciszewska, *Oficjalny Puszkina. Twórczość Aleksandra Puszkina w gimnazjach klasycznych Królestwa Polskiego (1869–1914)*, „Polish Libraries” 2021 (w druku).

⁹ Nadamy tym słowianofilom miano „opozycji”, pomimo inspiracji słowianofilijskich wielkich reform i przebudowy systemu rządów rosyjskich w Królestwie Polskim (fundamentem polityki Milutina w Polsce postyczniowej była praca Samarina *Współczesny zakres kwestii polskiej*). Ich radykalną wizję polityczną bowiem dobitnie opisuje następujące stwierdzenie Samarina w liście do Iwana Aksakowa z 25 kwietnia 1863 r.: „Nasze pokolenie zostało wezwane, aby pochwąć państwową wielkość Imperium Rosyjskiego i oczekuje początku odrodzenia narodu”. Cyt. za: H. Głębocki, *Polska i „okrainy” Rosji w myśli politycznej Jurija Samarina*, [w:] tenże, *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI)*, Kraków 2006, s. 146–185, zwłaszcza s. 165–166.

¹⁰ *Путь моей жизни*, s. 55–65.

przeżywało głęboki kryzys. Nauka w seminariach oparta była o przestarzałe programy i metody wychowawcze, które zamiast przyciągnąć młodych synów popów do „zawodu” swych ojców sprawiały, że coraz mniej wychowanków przyjmowało *riase*¹¹. Upadek prestiżu społecznego świeckiego popa był odczuwalny nie tylko w lewicowo-liberalnych kręgach, lecz także wśród konserwatystów. Co więcej, idee radykalne o zabarwieniu socjalistyczno-narodnickim, które zaczęły rozpowszechniać się wśród młodych Rosjan począwszy od lat 50., szczególną popularność zyskiwały właśnie w seminariach, o czym sam Eulogiusz wielokrotnie wspomina w swoich pamiętnikach. Warto jednocześnie podkreślić, że poszukiwanie alternatywnych od seminarium dróg nie oznaczało konieczności zerwania z rodzinną tradycją¹². Ta część młodych kleryków, niesympatyzujących z upolitycznionym socjalizmem, często stawała się przekonanymi apologetami prawosławia i rosyjskości, czynnie działającymi na rzecz nacjonalizmu rosyjsko-prawosławnego. Takim przykładem był Eulogiusz. Nacjonalizm ludowy Eulogiusza, należy podkreślić, posiadał cechy, które pomimo radykalnej różnicy w perspektywach i w założeniach filozoficzno-religijnych, uznać można za wspólne z hasłami narodnickimi, czego przykładem może być obrona prawosławnego ludu (czyli chłopów rosyjskich) przed nadużyciami właścicieli ziemskich. Sam Eulogiusz nazywał po latach ten punkt widzenia „swoistą ideologią »narodnictwa« [do której] i ja ciągnąłem wtedy całą duszą” i opisywał ową orientację jako „pasterskie zainteresowania, które czasem przeplatały się z młodzieńczymi narodnickimi marzeniami o służeniu mniejszemu bratu”¹³.

Dzieciństwo spędzone na jednym podwórku z rówieśnikami z rodzin chłopskich oraz stan społeczny ojca, wiejskiego *batiuszki*, rozwijały w Eulogiuszu głęboką więź z ludem, o czym rosyjski duchowny opowiada w swoich

¹¹ Ю.И. Белоногова, *Приходское духовенство и крестьянский мир в начале XX века*, Москва 2010.

¹² Л. Горизонтов, «Пасынки судьбы». Выпускники православных духовных семинарий и «русское дело» на западной окраине, [w:] *тепже, Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше*, Москва 1999, s. 192; L. Manchester, *The Secularization of the Search for Salvation: the Self-Fashioning of Orthodox Clergymen's Sons in Late Imperial Russia*, „Slavic Review” 1998, Vol. 57, s. 50–76; таж, Поповичи в миру: духовенство, интеллигенция и становление современного самосознания в России, Москва 2015; M. Piccin, *Popowicze na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim (1869–1915): między tradycją i rewolucją*, „Przegląd Wschodni” 2008, t. XI, z. 3 (43), s. 489–508; por. też N. Morawiec, *Nauczyciel w podróży...*

¹³ *Путь моей жизни...*, s. 29.

memuarach, zwłaszcza o latach spędzonych w seminarium duchownym w Tule między rokiem 1882 a 1888. Dość przypomnieć, że wychowankiem tego samego seminarium był znany działacz narodnicki i pisarz Mikołaj Uspieński – kuzyn również popularnego pisarza Gleba – którego Eulogiusz poznał osobiście. Po latach Eulogiusz zauważał, jak wątki narodnickie obecne w twórczości Uspieńskich były głęboko zakorzenione w atmosferze panującej wówczas w seminariach¹⁴. Wielce wymowne jest następujące wyznanie hierarchy:

Ciężkie doświadczenia wczesnego mojego dzieciństwa sprawiły, że ja, będąc jeszcze dzieckiem, poczułem, czym jest społeczna nierówność. Później zrozumiałem, skąd się brały w seminariach rewolucyjne nastroje młodzieży: rozwijały się one z poczucia niesprawiedliwości społecznej doznanej w dzieciństwie. Poniżanie, upokarzanie ojców ujawniało się w dzieciach buntowniczym protestem. Obcowanie z ludem w dzieciństwie doprowadziło mnie do uświadomienia, że jego interesy i nasze są ze sobą związane¹⁵.

Nie bez wpływu na jego rozwój duchowy pozostawały regularne wizyty u powszechnie znanego *starca* Ambrożego z Optiny, do którego udawały się takie osobistości, jak pisarze M. Gogol, L. Tołstoj, F. Dostojewski – który go uwiecznił w postaci starca Zosimy w Braciach Karamazow¹⁶ – oraz tacy filozofowie, jak słowianofil I. Kiriejewski czy też konserwatysta K. Leontiew¹⁷; *starec* zachęcił młodego Eulogiusza do podjęcia misji służenia narodowi poprzez po-

¹⁴ Tamże, s. 13 oraz s. 29.

¹⁵ Tamże, s. 15.

¹⁶ Sam Eulogiusz stwierdzał, że pierwowzorem Zosimy był Ambroży z Optiny oraz Tichon Zadoński. Митрополит Евлогий, *О нашей православной, русской церковности*, Издание Просветительного Кружка при Парижской Православной Русской Церкви, Вюнсдорф 1922, s. 4

¹⁷ Do Ambrożego udała się matka małego Wasilija (przyszłego Eulogiusza), błagając starca o życie dla słabego dziecka po utracie czterech poprzednich dzieci. *Путь моей жизни...*, s. 9–11. O starcach i Ambrożym z Optiny zob. I. Cieślík, *Starcy Pustelni Optyńskiej*, Kraków 2012, zwłaszcza s. 103–132; I. Smolitsch, *Santità e Preghiera. Vita e insegnamenti degli 'Starets' della Santa Russia*, traduzione e note aggiunte a cura di Raffaella d'Este della Comunità di Bose, presentazione di Enzo Bianchi, Torino 2000, zwłaszcza s. 135–143; *Il santo starec Amvrosij del monastero russo di Optina*, intr. di P. Tomáš Špidlík, a cura delle Monache del Monastero russo Uspenskij di Roma, Abbazia di Praglia 1993; Г.М. Запальский, *Оптина пустынь и ее воспитанники в 1825–1917 годах*, Москва 2009. Por. też najnowsze studia o monastycyzmie i ascetyzmie w XIX-wiecznej Rosji: S. Kenworthy, *The Heart of Russia: Trinity-Sergius, Monasticism, and Society after 1825*, New York 2010, oraz P.L. Michelson, *Beyond the Monastery Walls, The Ascetic Revolution in Russian Orthodox Thought, 1814–1914*, Madison 2017.

święcenie się życiu zakonnemu uznanemu za ideał duchowego piękna o wyższym znaczeniu moralnym i misyjnym¹⁸. Zachętę dostał również od innego, cieszącego się bezspornym autorytetem, duchownego Cerkwi prawosławnej i działacza społecznego, Jana Kronsztadzkiego¹⁹. Jeszcze głębiej uformowały duszę młodego Eulogiusza lata w Akademii Teologicznej w Ławrze Troicko-Siergijewskiej pod kierunkiem Archimandryty Antoniego (Chrapowickiego), gorliwego zwolennika *czernieców* – ideału zakonnego pojmowanego jako ideał wyższy od służby białego duchowieństwa. To dzięki Antoniemu, który stronił zarówno od nowych rosyjskich prądów teologicznych w duchu Wł. Sołowiowa, jak i od „prokuratury”, czyli świeckiej władzy Synodalnej Cerkwi prawosławnej w latach ober-prokurora K. Pobiedonoscewa, będąc przy tym „mnichomanem”, a więc liderem ruchu „uczonego zakonu” (*ученое монашество*), dążącego do odnowy życia zakonnego i przywrócenia w Rosji patriarchatu, duchowieństwo zakonne w Rosji zaczynało się odradzać. Ważne miejsce w duchownej biografii Eulogiusza zajmuje ponadto napisanie dysertacji wieńczącej studia teologiczne, która poświęcona została św. Tichonowi Zadońskiemu (przez autora określanemu jako „святитель народолюбец”). Wszystko to miało ogromne znaczenie w duchowym przygotowaniu Eulogiusza²⁰.

Znamienny jest jednak fakt, że na jego decyzję o przyjęciu postrzyżyn, jak sam Eulogiusz „ze wstydem” przyznawał, najpoważniejszy wpływ miała słynna powieść Lwa Tołstoja *Sonata Kreutzerowska*. Gdy przechodził z III na IV rok studiów w Akademii Teologicznej, „wstrząsające” wrażenie sprawiała na nim lektura, *nota bene* nielegalna, jednak szeroko krążąca w ręcznie

¹⁸ *Путь моей жизни...*, s. 128. Por. także s. 46: „Я высказал ему все, что у меня лежало на сердце. Старец выслушал и промолвил помертвельными губами: – Путь благословенный... путь благословенный...”.

¹⁹ Miał on rzec: „От всей души благословляю исполнение прекрасного намерения, но прежде испытайте себя...”, *Путь моей жизни...*, s. 47. O Janie Kronsztadzkiem zob. Н.Б. Киценко, *Святой нашего времени. Отец Иоанн Кронштадтский и русский народ*, Москва 2006.

²⁰ *Путь моей жизни...*, s. 40. O „uczonym zakonie” zob. С.С. Фирсов, *Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х–1918 гг.)*, Москва 2002, s. 89–98. Również Biskup Antoni był związany z Chełmszczyzną i guberniami zachodnimi, wykładał bowiem homiletykę, liturgikę i prawo cerkiewne w seminarium w Chełmie w 1886–1887 r., a w latach 1902–1914 mianowano go na biskupa wołyńskiego i żytomirskiego, następcą którego został sam Eulogiusz. O biskupie Antonim, późniejszym zwierzchnikiem Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na emigracji, zob. пр. Иустин (Попович), *Таїна личности митр. Антония и его значение для православного славянства*, «Православная жизнь» 1976, № 8, s. 1–13.

przepisywanych kopiach tekstu Tołstojowskiego dzieła. Powieść ta – zdecydowanie potępiająca instytucję małżeństwa – ukazywała ciemne strony życia małżeńskiego; w młodym Eulogiuszu, wówczas jeszcze marzącym o idyllicznym związku z niewiastą w rodzaju turgieniewowskiej Lizy Kality, dobrej i potulnej bohaterki ze *Szlacheckiego gniazda*, stworzyła obraz mrocznej beznadziei małżeństwa. Mimo że Eulogiuszowi obca była negatywna i pełna pogardy wizja rodziny i małżeństwa archimandryty Antoniego, jego wewnętrzny konflikt wziął górę, realizm zwyciężył nad idealizmem i zakazana, nieprawowierna lektura miała ważny, a nawet ważniejszy udział niż tradycyjne źródła formacji w wyborze przez niego czynnego życia zakonnego i służenia ludowi²¹.

Refleksję na temat życia zakonnego i *starczestwa* kontynuował Eulogiusz także w burzliwych czasach po rewolucji październikowej, gdy Eulogiusz został zmuszony do opuszczenia Ojczyzny. W 1921 r., ukazem patriarchy Tichona, mianowano go administratorem rosyjskich parafii w Europie Zachodniej; w 1922 r. został natomiast podniesiony do godności metropolity przez samego patriarchę i przeniósł swoją siedzibę z Berlina do Paryża. W tym samym roku Eulogiusz opublikował niewielką książeczkę pod tytułem *O naszej prawosławnej, rosyjskiej cerkiewności*. W tym apologetycznym piśmie, napisanym ku pocieszeniu serc rosyjskiej emigracji i skierowanym nawet do radykalnie nastawionej inteligencji, władcyka wyliczał cechy wyróżniające rosyjską Cerkiew prawosławną. Obok obrzędu – fundamentu przemienienia serca z kamienia w serce wszechwspółczujące²² – śpiewu i prawosławnej

²¹ *Путь моей жизни...*, s. 44–48.

²² „Мы не можем не ощущать со всей силой, по личному опыту, как поднимается, одухотворяется и возвышается наше настроение, как мягче, добрее и шире становится наша душа, как сердце наше сухое, черствое и эгоистическое, „звериное”, под благодатными впечатлениями нашего церковного обряда, становится, как метко выразился один наш писатель, в с е с к о р б я щ и м, всепрощающим и всеобъемлющим в любви Христовой”. Rozważania o prawosławnym obrzędzie także tkwią w inspiracjach narodnickich. Wzmiankowanym przez Eulogiusza pisarzem jest najprawdopodobniej Aleksander Hercen, którego refleksje zawarte są w pracy *По поводу одной драмы* («Отечественные записки» 1842: „Не отвергнуться влечений сердца, не отречься от своей индивидуальности и всего частного, не предать семейство всеобщему, но раскрыть свою душу всему человеческому, страдать и наслаждаться страданиями и наслаждениями современности, работать столько же для рода, сколько для себя, словом, развить эгоистическое сердце во всех скорбящее, обобщить его разумом и в свою очередь оживить им разум...”, za: А.И. Герцен, *Собрание сочинений в 30 томах*, АН СССР, Институт мировой литературы им. А.М. Горького, ред.

architektury, sztuki i piśmiennictwa sakralnego, Eulogiusz chwalił rosyjskie życie zakonne jako źródło świętości dla ludu rosyjskiego; ludu, który „sięgał niecierpliwie po świętych starców, pokutników bożych, po ich ciche pustelnie, aby kłaniać się przed ich świętymi relikwiami, aby zaczerpnąć duszą z błogiej, modlitewnej atmosfery dobrego zakonnego życia, delektować się wspaniałą, ognistą klasztorną liturgią i słuchać nauki świętych starców”²³.

Pod koniec życia swego rodzaju duchownym testamentem Eulogiusz podsumował znaczenie i istotę swego monastycznego powołania, tym samym określając ideał posługi Cerkwi i ludowi poprzez złożenie ślubów:

Miłość dla wolności w Chrystusie definiuje również mój stosunek do życia w zakonie, do mojego umiłowanego powołania! W trzech jego surowych ślubach widzę środki, zdobyte wielowiekowym doświadczeniem, które wyzwolą duszę człowieka od wszystkiego, co ją zaprzęta i przeszkadza w swobodnej i ofiarnej miłości do Boga i bliźniego swego. Spostrzegać w ślubach tych cel sam w sobie to całkowite niezrozumienie istoty życia zakonnego!²⁴

I jeszcze:

Zawsze głęboko wierzyłem w zbawienną siłę religijno-cerkiewnego oddziaływania na nasz lud, a walka za Cerkiew była głównym motywem, decydującym o kierunku całej mojej działalności. Z taką misją przyjąłem śluby zakonne. Przyciągał mnie tu nie ideał osobistego ascetyzmu, lecz przekonanie, iż życie zakonne jest doskonałym środkiem dla zachowania ognia miłości dla Cerkwi. Pragnąłem znaleźć nieskrępowaną i pozbawioną zmartwień rodzinnych ścieżkę niepodzielnej posługi Cerkwi, bez rozpraszania się drobiazgami życia codziennego²⁵.

В.П. Волгин и др., т. 2: *Статьи и фельетоны. 1841–1846; Дневник. 1842–1845*, ред. Я.Е. Эльсберг, коммент. М.Я. Блинчевская и др., Москва 1954, s. 63–64). Ta myśl została zapożyczona i rozwinięta przez Gleba Uspieńskiego w artykule o szkole ludowej *Школа и строгость*, [w:] *Власть земли. Очерки и рассказы, 1882–1883* za: Г.И. Успенский, *Полное собрание сочинений*, ред. Н.Ф. Бельчикова и др., т. 8. *Власть земли. Очерки и рассказы. 1882–1883*, подгот. текста К.Н. Григорьян и М.А. Панченко; коммент. Н.Л. Мещеряков и М.А. Панченко, Москва 1949, s. 76–90) oraz Nikołaja Strachowa, wybitnego ideologa poczwienników: Н.Н. Страхов, *Борьба с Западом в нашей литературе: исторические и критические очерки*, кн. 1: *Герцен. Милль. Парижская коммуна. Ренан. Штраус*, Санкт-Петербург 1882, s. 28, 30.

²³ Митрополит Евлогий, *О нашей православной, русской...*, s. 4.

²⁴ *Путь моей жизни...*, s. 656.

²⁵ Tamże, s. 653.

3. W Królestwie Polskim: walka o duszę Rusinów

Gdy duchowne powołanie Eulogiusza bezspornie wyrosło ze styku z ludem i jego potrzebami, to jego orientacja nacjonalistyczna nabrała na wyrazistości w latach pracy duszpasterskiej w Królestwie Polskim poprzez zetknięcie z nacjonalizmem polskim. Tu, na zachodnich peryferiach Imperium, najbardziej odczuwalne było starcie z „fatalną sprawą” polską i kwestią byłej ludności grekokatolickiej. Po kasacie chełmskiej diecezji unickiej, ostatniej diecezji grekokatolickiej w Imperium Rosyjskim, w 1875 r., unicy stali się decyzją administracyjną prawosławnymi. Przeważająca ich część, jednak, tak zwani „oporni” (*упорствующие*), kontynuowała potajemnie przystępowanie do sakramentów, sięgając po świetnie zorganizowaną posługę księży rzymskokatolickich, zwłaszcza w postaci misji księży jezuitów, z o. H. Jackowskim na czele²⁶. Inicjatywy te były namacalnym dowodem wpływów kultury polskiej i Kościoła rzymskokatolickiego na tych terenach, co stawiało przedsięwzięcia rosyjsko-prawosławne przed *de facto* niemal niewykonalnym zadaniem unarodowienia ruskiego chłopca, pomimo znaczących wysiłków administracji carskiej. Podjąć się takiej „misji” mogły tylko silne osobowości, obdarowane charyzmą i talentem misjonarskim, do których zaliczać można Eulogiusza.

Jak nierzadko się zdarzało, nacjonalizm rosyjski był reakcją na inne, peryferyjne i znajdujące się w wyższym stopniu rozwinięcia nacjonalizmy i sięgał do ludu rosyjskiego i prawosławnego, a przy tym nie ukrywał awersji dla wyższych, kosmopolitycznych elit, uważanych za nieodwracalnie oddalone od ludu – w słowach batuszki było to „rozdarcie między ludem i wyższymi sferami”²⁷. W ową „wędrówkę w lud rosyjski i prawosławny”, zaangażowani byli działacze pogranicza rosyjsko-polskiego, wśród których można wymienić np. historyka M. Kojalowicza²⁸, lub intelektualści, klerycy,

²⁶ A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja: stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 2: 1848–1883, Kraków 1930, s. 522–533. Por. E. Wilkowski, *Misje oo. jezuitów w Chełmskiem w latach 1885–1904*, „Rocznik Chełmski” 2014, nr 18, s. 93–111.

²⁷ *Путь моей жизни...*, s. 157.

²⁸ O ideologu *zapadnorusizmu*, Michaile Osipowiczu Kojalowiczu, pochodzącym z rodziny duchowieństwa grekokatolickiego (urodził się w guberni grodzieńskiej w 1828 r. i uczył się w szkole powiatowej w monasterze w Supraślu), zob. П. Жукович, *Михаил Осипович Коялович*, «Славянское Обозрение» 1892, т. 1, кн. 1, s. 70; В.Н. Черепица, *Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества*, Гродно 1998.

urzędnicy i działacze polityczni związani z Chełmszczyzną, tacy jak bracia Anton i Aleksander Budiłowiczowie czy Iwan Filewicz i Władimir Francew, wszyscy pochodzący z zachodniej części Imperium i pracujący na Cesarzkim Uniwersytecie Warszawskim lub w miejscowych szkołach i instytucjach prawosławnych²⁹.

O tym, że biskup Eulogiusz rozumiał rolę Chełmszczyzny w perspektywie nowoczesnego nacjonalizmu rosyjskiego, świadczy m.in. jego stosunek do kwestii granic Królestwa Polskiego. Podobnie jak w interpretacjach innych publicystów rosyjskich po 1863 r., przyjęto, że rzeka Bug została uznana za granicę pomiędzy Polską a Rosją podczas Kongresu Wiedeńskiego z 1815 r. Wtedy właśnie, w tej optyce, świadomie oddzielono Rosjan z prawego brzegu Bugu od Rosjan z lewego brzegu, przy czym władza rosyjska jakby „zapomniała” o Rusinach – uważanych *tout court* za „Rosjan” w rosyjskiej perspektywie nacjonalistycznej – po lewej stronie. Eulogiusz wypowiedział się w ten sposób:

Gdy granica Królestwa Polskiego została wytyczona w 1815 r. wzdłuż rzeki Bug, Ziemia Chełmska stała się ofiarą nieporozumienia historycznego. W taki sposób sztucznie oderwano od ojczyzny Rosyjskie Zabuzze, które zaczęło powoli przekształcać się w Polskie Przybuzze³⁰.

W podobnym duchu wyrażał się również Oberprokurator Świątobliwego Synodu Konstantin Pobiedonoscew, wedle którego pod względem języka, tradycji i kultury Chełmszczyzna była ściśle związana z pobliskim Wołyniem, Podolem i Galicją. Ze stwierdzeniem tym zgadzali się zresztą wszyscy nacjonaści rosyjscy pragnący udowodnić „rosyjskość” Zabuzza³¹. Wytyczenie

²⁹ M.M. Przeciszewska, *Uniwersytet Cesarski: środowisko naukowe 1869–1917*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816–1915*, red. T. Kizwalter, Warszawa 2016, s. 705–721; M. Piccin, *Dziedzictwo cyrylo-metodiańskie w świetle „Mefodijewskiego jubilejnego zbioru”*, „Fundamenta Europea” 2008, t. 5, z. 8–9, s. 74–91.

³⁰ „Холмщина стала жертвой злосчастного исторического недоразумения, когда граница Царства Польского в 1815 г. была определена по реке Буг, и тем самым западное русское Забужье оказалось искусственно оторванным от родины, «неестественно втиснутое» в Царства Польского, оно постепенно стало превращаться в польское Прибужье”; *Государственная Дума 3-го созыва. Стенографические отчеты. Сессия V*, cz. 1, kol. 2656.

³¹ К.П. Победоносцев, *Историческая записка о Холмской Руси и городе Холме. О судьбах унши в Холмском крае и современном положении в нем униатского вопроса*, Санкт-Петербург 1902, s. 1–2. Por. też opinię innych publicystów rosyjskich: *Чествование членов Гос. Думы Холмским Св.-Богородицким братством 9 июня 1910 г.*, [w:] *Обзор русской периодической печати. Вып. XVI: Холмский вопрос (с 1 января 1909 г. по 1 октября 1911 г.)*, Санкт-Петербург 1912, s. 167.

podczas Kongresu Wiedeńskiego granicy pomiędzy Rosją i Królestwem Polskim wzdłuż Bugu w rzeczywistości nie odpowiadało logice nacjonalistycznej; nie brano bowiem wówczas pod uwagę ani etnicznej, ani wyznaniowej kwestii ziem polskich i rosyjskich, a jedynie powtórzono granicę trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej. Opinia Eulogiusza została wygłoszona w 1911 r. podczas jedyne go wystąpienia w III Dumie Państwowej, w której reprezentował ludność prawosławną. Duchowny rosyjski był jednak związany z Chełmszczyzną już od dawna.

Będąc inspektorem w seminarium we Włodzimierzu nad Kłajmą, Eulogiusz został mianowany w 1896 r. na rektora seminarium w Chełmie na miejsce archimandryty Tichona³², późniejszego patriarchy Moskiewskiego. Ten ostatni został natomiast biskupem lubelskim i wikariuszem diecezji warszawsko-chełmskiej. Mianowanie to było dla wielu zaskoczeniem i mogło budzić zazdrość wśród kolegów i wątpliwość co do realnej zasługi młodego inspektora, o czym sam Eulogiusz pisał, nie ukrywając satysfakcji z takiego szybkiego awansu w skali hierarchicznej.

Awans, który Eulogiusz zawdzięczał wiceprzewodniczącemu Świętobliwego Synodu W.K. Sablerowi³³, mógł jednak wydawać się wątpliwy: gdzie był ten Chełm? Na takie pytanie nie mógł odpowiedzieć ani młody Eulogiusz, ani żaden z jego współbraci we Włodzimierzu. Może chodziło w rzeczywistości o Kowno? – jak przypuszczał z kolei jeden z kolegów Eulogiusza. Anegdota ta świadczy o tym, jak w tych latach niedawne wydarzenia, które dotyczyły Ziemi Chełmskiej, a więc kasata Cerkwi greckokatolickiej z 1875 r., były zupełnie nieznane nie tylko ogółowi Rosjan, lecz również rosyjskiemu duchowieństwu.

W tym miejscu warto krótko opisać seminarium w Chełmie ze względu na jego specyfikę. Odróżniało się ono bowiem od innych seminariów prawosławnych brakiem „kastowości”, co oznacza, że nie składało się wyłącznie (jak

³² O chełmskich latach arch. Tichona patrz np. М.И. Вострышев, *Патриарх Тихон*, Москва 2004, s. 14–25; G.J. Pelica, *Patriarcha Tichon Bielawin jako rektor seminarium w Chełmie i biskup lubelski*, „Rocznik Chełmski” 2014, t. 18, s. 375–389. O szczerym szacunku Eulogiusza dla Tichona świadczą liczne jego wspomnienia o dramatycznej sytuacji, w której znalazł się hierarcha prawosławny po mianowaniu go na patriarchę rosyjskiego w 1917 r. Por. też С.М. Кенворти, *Патриарх Тихон и первоиерархи Православной российской церкви в годы гражданской войны*, [w:] *Гражданская война в России: Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917–1922: Материалы международного colloquiuma (Санкт-Петербург, 10–13 июня 2019 г.)*, Санкт-Петербург, 2020, s. 208–222.

³³ *Путь моей жизни...*, s. 94.

to było przyjęte) z kleryków pochodzenia duchownego – *popowiczów*, synów księży prawosławnych, lecz obejmowało seminarzystów pochodzenia ludowego, synów miejscowych urzędników państwowych, chłopów i nauczycieli³⁴. Seminarium powinno było więc służyć za narzędzie nie tylko *rusyfikacji* lub *depolonizacji* byłej ludności grekokatolickiej, ale też budowaniu poparcia wśród miejscowych Rusinów o mało rozwiniętej świadomości narodowej. Miało więc na celu kształcenie nowej, *rosyjskiej i prawosławnej inteligencji*³⁵, składającej się z duchownych miejscowego pochodzenia i zanurzonej w lokalnym życiu społecznym, a nie odizolowanej – jak często się to zdarzało w przypadku rosyjskich seminariów prawosławnych. W przeciągu kilku dziesięcioleci po kasacie Kościoła grekokatolickiego seminarium kształciło rzeczywiście wierne Rosji duchowieństwo prawosławne. Dla nich „Ruś i prawosławie były – jak pisał Eulogiusz – historycznym fundamentem Chełmszczyzny, podczas gdy katolicyzm i unia były późniejszym nawarstwieniem, które zabiło oryginalny żywioł życia narodowego wraz z jego językiem”³⁶.

Jako rektor seminarium Eulogiusz mógł zapoznać się z bliska z życiem ludu, jego potrzebami i cechami. Podjął ponadto głęboką refleksję nad polityką carską wobec unitów i nad błędami popełnionymi przez hierarchię zarówno świecką, jak i cerkiewną, szczególnie w sprowadzaniu księży grekokatolickich moskalofili z Galicji w latach 60. XIX w.³⁷ W pierwszej kolejności chodziło mu o ożywienie świadomości narodowej w ludzie chełmskim, tym ludzie, który – wedle słów biskupa – zapomniał o korzeniach rosyjskich i na pytanie: „gdzie mieszkacie?”, odpowiadał: „w Polsce”³⁸.

³⁴ Tamże, s. 72, 96–97.

³⁵ O wykształceniu własnej inteligencji w celu rosyjskiego unarodowienia chłopów zob. M.M. Przeciszewska, „*Tworzenie Rosjan*”. *Narodowotwórcza funkcja wybranych publikacji Bractwa Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1884–1915)*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2017, t. 48, s. 347–372.

³⁶ *Путь моей жизни...*, s. 96.

³⁷ „При воссоединении допущено было много ошибок. Не посчитались с народной душой. Вмешалась администрация: губернаторы, полиция... стали народ загонять в православие. Многие приходы переходили фиктивно; появились, так называемые «упорствующие» – лишь на бумаге православные люди, а по существу те же униаты. В условиях фиктивного воссоединения с Православной Церковью они лишь дичали, тянулись к католическому зарубежью, а с местными православными духовными властями ладили путем хитрых уловок. Иногда из Галиции перебегали к ним униатские священники и тайно, по ночам, их «окормляли»”; *Путь моей жизни...*, s. 95.

³⁸ Tamże, s. 149.

W 1902 r. rektor Eulogiusz został mianowany na biskupa lubelskiego. Konsekracja biskupia miała miejsce w samym Chełmie. W praktyce prawosławnej był to wyjątek: obrzęd *хиротонию* odbywał się z reguły w jednym z miast metropolitalnych: Petersburgu, Moskwie czy Kijowie. Wyjątek ten nie był przypadkowy: takiej rangi wydarzenie cerkiewne o głębokim znaczeniu narodowym miało się odbyć na oczach ludu i tym samym zjednać nowego biskupa z ludem i pozytywnie wpłynąć na religijnych dysydentów. Spektakularność i piękno liturgii wschodniej miały sprawiać większe wrażenie na wiernych niż obrzęd katolicki i różne pokazy przepychu tzw. rzymskiej wiary, które – jak stwierdzono – miały przez lata przekonywać Rusinów chełmskich do przewagi wiary katolickiej nad prawosławną. Często cytowany w źródłach rosyjskich był np. obrzęd koronacji Matki Boskiej Chełmskiej z 1765 roku, który miał zaćmić w oczach Rusinów „historię, narodowość i wyznanie rosyjskie”, jak stwierdził rosyjski kronikarz z połowy lat 60. XIX wieku³⁹.

4. Poseł w Dumie i utworzenie guberni chełmskiej

Autentyczną cezurą w dziejach Imperium, Chełmszczyzny i kariery samego biskupa było wydanie ukazu tolerancyjnego w 1905 r., wskutek którego wierni eparchii prawosławnej, którzy zostali *de jure* nawróceni na prawosławie wraz z kasatą diecezji unickiej w 1875 r., przeszli masowo na katolicyzm⁴⁰. Jeszcze przed jego wydaniem Eulogiusz napisał do oberprokuratora Świątobliwego Synodu, Konstantina Pobiedonoscewa, przestrzegając przed katastrofalnymi konsekwencjami takiego czynu⁴¹. O nieprzygotowaniu miejscowego duchowieństwa świadczą m.in. liczne artykuły, które ukazały się w „Chołmsko-Warszawskim Jeparchialnym Wiestniku”⁴²: Manifest uznano z jednej strony za

³⁹ Ф.Г. Лебединцев, *Открытие в г. Холме русской седмиклассной гимназии и педагогических курсов*, «Киевские епархиальные ведомости» 1865, № 21, s. 815–816.

⁴⁰ Por. W. Kołbuk, *Skutki carskiego ukazu tolerancyjnego z 1905 roku na ziemi chełmsko-podlaskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 1997–1998, t. 45–46, z. 7, s. 239–249.

⁴¹ Th.R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia*, s. 180.

⁴² Нр. *О безусловной свободе вероисповедания в России*, «Холмско-Варшавский епархиальный вестник» 1905, № 18, s. 214–216; *Как проявляется в России свобода совести со дня 17 апреля сего года?* (z «Московские ведомости»), tamże, 1905, № 20, s. 240–242; Иероним (архиепископ), *Архипастырское послание к православным пастырям бывших греко-униатских приходов Холмско-Варшавских епархий*, tamże, 1905, № 21, s. 246–249; Н. Глинский, *Новая страница для истории*

wielki akt tolerancji cara wobec innych religii – „wspaniały pomysł”, stwierdził Eulogiusz; z drugiej strony obawiano się, że tą, budzącą kontrowersje inicjatywą, car *rosyjski i prawosławny* zada *rosyjskiej narodowości i prawosławiu* na Chełmszczyźnie ostatni cios. Manifest ujawnił więc nieprzygotowanie wśród duchowieństwa na czele z Eulogiuszem na zachodnich peryferiach Imperium, brak komunikacji pomiędzy Synodem a diecezjami⁴³.

Pozorny brak uwagi i porozumienia ze strony centrum dla zawilości Królestwa Polskiego był naszym zdaniem nie tyle przeoczeniem zapalnej sytuacji w wymiarze etniczno-wyznaniowym na Chełmszczyźnie, ile jej niezrozumieniem, wynikającym z innej perspektywy patrzenia wyższych sfer petersburskich na problem prawosławia i narodu w Królestwie Polskim. W takim krytycznym momencie historycznym, jakim był okres około 1905 roku, żądania narodowe mniejszości na peryferiach Imperium nie mogły bowiem skłaniać cesarza, w zasadzie niechętnego oddolnym inicjatywom, do ich spełnienia wobec realnej wówczas groźby rewolucji.

Wśród Rusinów diecezji chełmskiej, którzy pozostali wierni Cerkwi prawosławnej, rozpowszechniała się wieść o tym, że sam car nawrócił się na katolicyzm⁴⁴; publicyści prawosławni zaczęli opisywać nową atmosferę na Chełmszczyźnie jako atmosferę terroru, w której prawosławni bali się uczestniczyć w liturgii w swoich cerkwiach z powodu wszechobecnej „propagandy” duchowieństwa polskiego na rzecz katolicyzmu⁴⁵.

Православной Церкви в Холмском крае, tamże, s. 249–251, 1905, № 22, s. 265–267, 1905, № 23, s. 273–276; *Готовы ли мы?*, tamże, 1905, № 21, s. 251–253 (z «Орловские губернские ведомости»); К. Пасхалов, *Страдания православных в Холмской Руси в настоящее время*, tamże, 1905, № 23, s. 277–279, 1905, № 24, s. 286–288.

⁴³ „Эта зима (1904–1905 гг.) облегчения не принесла. Неудачи на войне стали сказываться: неудовольствие, возбуждение, глухой ропот нарастали по всей России. Гроза медленно надвигалась и на нас. Она разразилась над Холмщиной весной (1905 г.). указ о свободе совести! Он был издан 17-го апреля, в первый день Пасхи. Прекрасная идея в условиях народной жизни нашего края привела к отчаянной борьбе католичества с православием. Ни Варшавского архиепископа, ни меня не предупредили об указе, и он застал нас врасплох”, *Путь моей жизни...*, s. 150.

⁴⁴ Wedle Eulogiusza duchowieństwo katolickie dowiedziało się wcześniej o wydaniu Manifestu, dzięki informatorom katolickim w Petersburgu: *Путь моей жизни...*, s. 140–141. Potwierdzenie tego faktu można znaleźć i w innych ówczesnych źródłach rosyjskich; por. П. Верт [P. Werth], *Трудный путь к католицизму. Вероисповедная принадлежность и гражданское состояние после 1905 г.*, „Metrastris: Lietuvių Kataliku Mokslo Akademija” 2005, T. 26, s. 452; *Путь моей жизни...*, s. 151.

⁴⁵ А.С. Будилович, *Холмская Русь и поляки. Три статьи*, Санкт-Петербург 1907, s. 15; *К вопросу о выделении Холмской Руси*, Санкт-Петербург 1906, s. 25; В.А. Бобринский,

Właśnie rok 1905 był prawdziwym przełomem *psychologicznym* – wedle określenia historyka i profesora Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego Iwana Filewicza⁴⁶ – dla hierarchii prawosławnej w Chełmie. Wtedy też Eulogiusz rozpoczął energiczną działalność namierzoną na ochronę administracyjną prawosławnych z Chełma. W międzyczasie efektem zainteresowania Eulogiusza losami swoich wiernych było m.in. utworzenie oddzielnej diecezji chełmskiej na miejscu lubelskiego wikariatu diecezji warszawsko-chełmskiej dzięki poparciu gubernatora warszawskiego Czertkowa, który zgodził się na taką zmianę administracyjną, lecz nie na modyfikację granic guberni. Takie osiągnięcie w organizacji cerkiewnej nie mogło jednak być wystarczające dla Eulogiusza, który – zgodnie z memorandum wysłanym gubernatorowi Królestwa Polskiego Czertkowi przez prawosławnego arcybiskupa chełmsko-warszawskiego Hieronima – rozumiał kwestię unicką w wymiarze narodowo-politycznym i wymagał bezpośredniego zaangażowania władzy cywilnej w poparcie dla prawosławia i hamowanie działalności księży katolickich⁴⁷. Wobec regularnych odmów w poprzednich dziesięcioleciach ze strony gubernatorów Królestwa Polskiego i sceptycyzmu władz petersburskich Eulogiusz zaczął się domagać utworzenia oddzielnej guberni chełmskiej. Moment historyczny nie był jednak sprzyjający.

Wymowna jest odpowiedź prezesa Rady Ministrów Siergieja Julewicza Wittego, który tak komentował żądania Eulogiusza: „Oderwanie Chełmszczyzny... a co to jest ta Chełmszczyzna? Jakże może mieć znaczenie?”. W podobnym duchu brzmiały również wypowiedzi na ten temat gubernatorów warszawskich Maksymowicza, Czertkowa czy Skalona, skupionych bardziej na jednolitości przestrzeni sprawowania władzy, czyli Królestwie Polskim, niż na żądaniach nacjonalistów⁴⁸. Analogicznie, już od lat popowstaniowych, kwestia utworzenia oddzielnej guberni chełmskiej spotykała się regularnie z odmową ze strony Petersburga, co argumentowano tym, że była ona sprzeczna z in-

---

Холмский вопрос и польско-русские отношения, [w:] *Обзор русской периодической печати*, s. 6. Por. «С великою тревогою взираем на грядущие события». *Письма епископа Люблинского Евлогия (Георгиевского) митрополиту Киевскому и Галицкому Флавиану 1905–1910 гг.*, «Исторический архив» 2002, № 4, s. 92–118.

⁴⁶ И.П. Филевич, *Предисловие к холмскому вопросу*, [w:] Е.М. Крыжановский, *Русское Забужье (Холмщина и Подляшье)*, Санкт-Петербург 1911, s. XI.

⁴⁷ *Memorandum* Hieronima można znaleźć w Ф.В. Кораллов, *Открытие Православной Холмской епархии 8-го сентября 1905 года, в связи с кратким обзором исторических судеб Холмщины и Подляшья*, Люблин 1906, s. 42.

⁴⁸ *Путь моей жизни...*, s. 163, 168.

teresami państwowymi. W tym duchu jeszcze w roku 1905 wypowiadał się m.in. minister spraw wewnętrznych P.N. Durnowo⁴⁹.

Pomimo takiej postawy niektórych wyższych przedstawicieli władzy w Petersburgu i w Warszawie, już w grudniu 1905 roku Eulogiuszowi udało się otrzymać dla prawosławnej Chełmszczyzny posła w Dumie⁵⁰; w II Dumie sam Eulogiusz został wybrany na przedstawiciela ludności prawosławnej z Chełmszczyzny i Podlasia. Biskup wszedł początkowo do grupy parlamentarnej umiarkowanych monarchistów, później monarchistów-nacjonalistów. W III Dumie Eulogiusz wybrał już grupę rosyjskich nacjonalistów: przejście od monarchistów do nacjonalistów było wskaźnikiem różnych tendencji na prawicy rosyjskiej. Eulogiusz określał się z dumą jako „*мужицкий архиепей*”⁵¹, a jego obrona rosyjskich chłopów była trudna do zaakceptowania przez monarchistów rosyjskich. Po przemowie podczas debaty nad kwestią agrarną, w której Eulogiusz wyraźnie wstawiał się za interesami ludności rosyjskiej Chełmszczyzny przed polskim ziemiaństwem, władcyka spotkał się z reakcją nie tylko polskich posłów, lecz – ku wielkiemu jego zdziwieniu – również ro-

⁴⁹ M. Wierzchowski, *Sprawa Chełmszczyzny w rosyjskiej Dumie Państwowej*, „Przegląd Historyczny” 1966, t. 57, z. 1, s. 101; por. też *Мемория по вопросу о выделении восточных уездов Люблинской и Седлецкой губерний из Привислинского края*, [w:] *Совет министров российской империи 1905–1906 гг. Документы и материалы*, Ленинград 1990, s. 400–403. O odmowach w sprawie utworzenia guberni chełmskiej por. *Краткая история вопроса о выделении Холмской Руси*, [w:] *Заветы родной старины. Посвящается русскому народу Холмщины и Подляшья, Холм 1907; К вопросу о выделении Холмской Руси*, Санкт-Петербург 1906; К.П. Победоносцев, *Историческая записка о Холмской Руси и городе Холме*, s. 66–67; А.С. Будилович, *Холмская Русь и поляки*, s. 38–39; В.П. [В.И. Гурко], *Очерки Привислянья*, Москва 1897, s. 3–4, 265–268; P.P. Wieczorkiewicz, *Z genezy projektu wydzielenia Chełmszczyzny*, „Rocznik Lubelski” 1981–1982, t. 23–24, s. 112–113; A. Wrzyszc, *Gubernia Chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997, s. 22–23.

⁵⁰ A. Szabaciuk, *Geneza utworzenia stanowiska przedstawiciela ludności prawosławnej Chełmszczyzny i Podlasia w Dumie Państwowej*, [w:] *Z dziejów pewnego eksperymentu. Parlamentaryzm rosyjski na progu XX stulecia w kontekście kształtowania się świadomości politycznej narodów imperialnej Rosji*, red. A. Duszyk, K. Latawiec, M. Mądzik, Radom 2008, s. 177–196. Por. też opinię Rady Państwa w sprawie zwiększenia liczby wywodzących się ludności rosyjskiej w Królestwie Polskim, Kraju Zachodnim i guberniach bałtyckich: *Мемория по вопросу представления русскому населению окраинных губерний права выбора дополнительных членов в Государственный совет и Государственную думу*, [w:] *Совет министров российской империи 1905–1906 гг. Документы и материалы*, Ленинград 1990, s. 332–334.

⁵¹ *Путь моей жизни...*, s. 654: „Это прозвище я любил, оно отвечало моему тяготению к народу: церковным «народничеством» я всегда немного болел”. W latach duszpasterstwa na Wołyniu w listach anonimowych nazywano go także, tym razem w znaczeniu pejoratywnym, „chłopomanem”: „Едет архиепей »хлопоман«”, tamże, s. 244

syjskich ziemian: „Władyka targa się na prawo własności, jest Władyka złym monarchistą, lewicowym, myśleliśmy, że jest Władyka naszą oporą...”, lub „polski ziemianin jest nam bliższy niż chłop rosyjski”⁵². Jeszcze w przededniu I wojny światowej spora część rosyjskiego *dworiaństwa* wyrażała się zatem w kategoriach tradycyjnego szlacheckiego lojalizmu i było jej obce rozumienie dynamiki społecznej w ujęciu nowoczesnego, ludowego nacjonalizmu, który bezpośrednio odnosił się do więzi etnicznej i wyznaniowej, a nie klasowej⁵³.

Wniesienie do komisji przy Dumie projektu o utworzeniu guberni chełmskiej było więc możliwe dzięki energicznej pracy biskupa Eulogiusza, który przez cały okres obrad III Dumy rezydował w Petersburgu, gdzie organizował liczne spotkania i konferencje dla obywateli w celu uwrażliwienia ich na losy Chełmszczyzny.

Sam Eulogiusz nie mógłby jednak doprowadzić tego projektu do skutku, gdyby nie postać rosyjskiego premiera i ministra spraw wewnętrznych Piotra Stołypina⁵⁴ oraz wiceministra Siergieja Kryżanowskiego⁵⁵, *nota bene* syna Jewfimija Kryżanowskiego (1831–1888), dyrektora szkolnictwa rosyjskiego na Podlasiu i w Warszawie w latach powojennych⁵⁶.

Stołypin wyrażał początkowo wahania związane z obawą wywołania podziałów w Dumie i utraty przychylności umiarkowanych Polaków. Zde-

⁵² *Путь моей жизни...*, s. 183. Dwuznaczna renoma Eulogiusza jako konserwatywny w sprawach religijnych, „liberała” zaś w sprawach społecznych i gospodarczych, jest podkreślana w: P.B. Anderson, *Metropolitan Eulogius*, „The Slavonic and East European Review” 1946, Vol. 25, No. 64, s. 562–567.

⁵³ „Польский помещик ближе, чем русский крестьянин»... Этот взгляд, – одни прикровенно, другие открыто, – разделяли многие монархисты”, tamże, s. 213.

⁵⁴ Пор. А.Я. Аврех, *Столыпин и Третья Дума*, Москва 1968, zwłaszcza rozdział *Холмищина*, s. 92–150.

⁵⁵ С.Е. Крыжановский, *Воспоминания*, Берлин 1938; А.С. Соколов, С.Е. Крыжановский – государственный деятель Российской империи начала XX века, диссертация на соискание степени кандидата исторических наук, Калининград 2006; А.Ф. Смирнов, *Государственная Дума Российской Империи 1906–1917. Историко-правовой очерк*, Москва 1998; М.Г. Михайловский, С.Е. Крыжановский, «Вестник Совета Федерации» 2008, № 8–9, s. 138–160.

⁵⁶ Kryżanowski był postacią nietuzinkową na tle urzędników rosyjskich sprowadzanych do Królestwa Polskiego po Powstaniu Styczniowym. Pochodził z rodziny białego duchowieństwa z guberni kijowskiej. Kryżanowski, podobnie jak Eulogiusz – z racji swojej ścisłej i wielokrotnie podkreślonej w swoich pracach i działalności więzi z ludem – rosyjskim i prawosławnym, może być zaliczany do zbiorowej kategorii rosyjskich nacjonalistów „ludowych”. Wśród jego najważniejszych prac warto wspomnieć o: Е.М. Крыжановский, *Собрание сочинений*, т. 1–3, Киев 1890; tenże, *Русское Забужье (Холмищина и Подлясье)*, Санкт-Петербург 1911.

cydował się jednak, żeby przedstawić carowi projekt o wydzieleniu guberni chełmskiej „w celu krzepienia rosyjskiego uczucia narodowego wśród miejscowej ludności i potwierdzenia jej więzi z centralną Rosją”. Wedle Eulogiusza, Stołypin lepiej niż inni mógł zrozumieć sprawę guberni chełmskiej i ogólnie Kraju Zachodniego dzięki jego kilkunastoletniemu pobytowi (1889–1903) na Grodzieńszczyźnie, gdzie był m.in. gubernatorem⁵⁷. Projekt, zgodnie z wizją Stołypina, miał zachęcić do formowania się średniej klasy drobnych właścicieli ziemskich. W oczach Stołypina i Kryżanowskiego było to jedyne rozwiązanie, które mogłoby stworzyć równowagę w perspektywie nadania autonomii Królestwu Polskiemu, a więc polskiej szlachcie ziemiańskiej.

Komisja, która przygotowała projekt ustawy o wydzieleniu Chełmszczyzny, wybrała jednak umiarkowane podejście do kwestii domniemanej likwidacji polskiej własności ziemskiej. Mimo chęci ze strony Eulogiusza przeprowadzenia konfiskaty ziem szlacheckich na rzecz chłopstwa prawosławnego – stąd podejście biskupa do sprawy można by wyrazić poprzez hasło narodnickie „ziemia chłopom” – równowaga została zachowana, nie naruszając przy tym kryterium klasowego, a nie etnicznego⁵⁸. Projekt został rozważany w komisji latem 1911 r.; wkrótce później Stołypin padł ofiarą zamachu. Po komisji projekt miał być przegłosowany w Dumie; nowy premier Władimir Kokowcow nie sprzeciwiał się przekazaniu projektu Dumie, ale wyraźnie ujawnił swoją niechęć i nierozumienie dla sensu projektu. Sprzeciwiano się więc tym projektom Stołypina, które godziły w klasowe *status quo* w Imperium. Po śmierci Stołypina również jego „prawa ręka”, Kryżanowski, musiał zostawić objęte stanowisko wicepremiera i wedle logiki *promoveatur ut amoveatur* został Sekretarzem Stanu⁵⁹.

Podczas debaty w Dumie w swoich wystąpieniach Eulogiusz podkreślał nie tylko obowiązek państwa rosyjskiego obrony ludności rosyjskiej i prawosławnej Chełmszczyzny – z tego prostego powodu, że wielkość i potęgę Rosji zawdzięcza się narodowości rosyjskiej – lecz wstawiał się jedynie za obrońcami rosyjskości – inteligencją rosyjską na Chełmszczyźnie, spośród których wymieniał: „biednego wiejskiego popa, urzędnika i jeszcze biedniejszego nauczyciela”. Biskup uwieńczył swoją mowę następującym stwierdzeniem: „Być może nasza robota jest rzeczywiście niewyrafinowana, technicznie niedoskonała, lecz za

⁵⁷ *Путь моей жизни...*, s. 223.

⁵⁸ M. Wierchowski, *Sprawa Chełmszczyzny w rosyjskiej Dumie Państwowej*, s. 108–109.

⁵⁹ А. Ф. Смирнов, *Государственная Дума Российской...*, s. 28–30.

to na drodze prawa dąży do wzmocnienia rosyjskiej świadomości wśród rosyjskiego ludu chełmskiego, aby na tym stabilnym fundamencie zbudować gmach rosyjskiej kultury”⁶⁰. Po raz kolejny Eulogiusz uosabiał nacjonalistę rosyjskiego, dla którego więzi spajającej lud z państwem nie należało szukać w czci żywionej dla osoby monarchy, lecz w mitologizacji wymagowanego pojęcia narodu.

Do głosowania za utworzeniem Chełmszczyzny doszło w Dumie 26 kwietnia 1912 roku; decydujące było poparcie *oktiabrystów* – partii, która posiadała najwięcej posłów w Trzeciej Dumie i mogła być faktycznym języczkiem u wagi w sprawie chełmskiej⁶¹. Lider oktiabrystów Aleksander Guczkow wyraził stanowisko partii w następujący sposób: „Sprawa chełmska jest kwestią honoru zarówno dla Polaków, jak i dla Eulogiusza. Niech Panowie się nie zdziwią, jeśli honor Eulogiusza jest nam bliższy”; stanowisko to jest znamienne, ponieważ tradycyjnie *oktiabryści* nie popierali ustaw, które mogłyby podważyć interesy rosyjskiego ziemiaństwa, a więc sprzeczne było z myśleniem, które do tej pory charakteryzowało konserwatystów (monarchistów) rosyjskich. Właśnie z tego powodu *oktiabryści* nie popierali wcześniej projektów Stołypina kreowania średniej klasy właścicieli ziemskich⁶². Jak wyżej podkreślaliśmy, końcowy projekt wydzielenia Chełmszczyzny wykluczał jednak możliwość likwidacji własności ziemskiej i *de facto* stanowił pewien kompromis między żądaniami Eulogiusza a roszczeniami polskiego ziemiaństwa. Ponadto, naszym zdaniem, hasła nacjonalistyczne zostały już przejęte przez sporą część umiarkowanych posłów rosyjskich (w tym przypadku *oktiabrystów*), co sprawiło, że projekt, chociaż z niewielką przewagą, otrzymał większość głosów⁶³.

⁶⁰ Государственная Дума 3-го созыва. Стенографические отчеты. Сессия V, cz. 1, kol. 2650–2702; cz. 2, kol. 659–686. Tu kol. 685.

⁶¹ Por. А.Я. Аврех, Царизм и третьюшюнская система, Москва 1966; Th.R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia*, s. 5. О *oktiabrystach* zob. В.А. Демин, «Союза 17 октября» фракция, [w:] Государственная Дума Российской Империи. 1906–1917, ред. В.В. Шелохаев, Москва 2006, s. 597–602. Partia ta była liberalno-konserwatywna, optowała za ustrojem monarchistyczno-konstytucyjnym, wyrażając jednocześnie hasła nowoczesnego nacjonalizmu; odróżniała się jednak od nacjonalistów brakiem poparcia dla Cerkwi prawosławnej, chęcią zachowania swoich przywilejów i obroną narodowości rosyjskiej przed mniejszościami. Por. też *Партия «Союз 17 октября»*. Протоколы съездов и заседаний СК 1905–1915 гг., в 2 томах, Москва 1996, zwłaszcza s. 5–23.

⁶² Р.С. Уортман, *Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии*, т. 2: От Александра II до отречения Николая II, Москва 2004, s. 552.

⁶³ *Националисты в 3-ей Государственной Думе*, Санкт-Петербург 1912, zwłaszcza rozdz. Холмская Русь, s. 33–96.

W ostatnim głosowaniu w Radzie Państwa projekt został przyjęty pomimo sprzeciwu takich autorytetów, jak Witte i Kowalewski, oraz polskich członków i za sprawą nieobecności wybitnie nieprzychylnych lub mało przychylnych monarchistów⁶⁴. Ustawa została podpisana przez cara Mikołaja II 23 czerwca / 6 lipca 1912. Jeszcze rok wcześniej chełmski kronikarz, przedstawiciel miejscowej inteligencji prawosławnej, witał nadchodzącą gubernię chełmską takimi słowami: „W 1912 roku, w roku stulecia wyzwolenia Rusi od napadu obcych ludów, nasza Chełmszczyzna też wyzwoli się ostatecznie spod panowania obcej, pysznej Polski”⁶⁵.

Głosowanie nad wydzieleniem Chełmszczyzny było osobistym sukcesem Eulogiusza, który wrócił z Petersburga z tytułem arcybiskupa chełmskiego. Bez jego zaangażowania najprawdopodobniej nie doszłoby do przedstawienia podobnego projektu. Mimo jego niedoskonałości, a zarazem faktycznego niezrealizowania idei guberni chełmskiej z powodu wybuchu I wojny światowej i upadku Imperium Rosyjskiego, utworzenie guberni uchodziło za rezultat polityki nacjonalistów rosyjskich mającej na celu kreowanie miejscowej, „rusińskiej” inteligencji prawosławnej, oddanej carowi i państwu rosyjskiemu w duchu „wielkiego narodu rosyjskiego”. Polityka ta, jednak, jak staraliśmy się udowodnić, nie była bynajmniej rezultatem szeroko rozumianej akcji patriotycznej, która ogarniałaby społeczeństwo rosyjskie na różnych jego szczeblach, od monarchy poczynając, na chłopach kończąc. Debata o Chełmszczyźnie w Dumie i utworzenie guberni chełmskiej, o których stosunkowo głośno było w prasie w latach III Dumy, stanowiły jednak ewenement marginalny w skali Imperium Rosyjskiego, ponieważ zaangażowały tylko niewielu publicystów i działaczy rosyjskich, którzy na ogół, jak już podkreślaliśmy, w znaczącej mierze nie byli nastawieni nacjonalistycznie. Wydarzenie to wskazuje poza tym na to, że wśród ludności Chełmszczyzny pewne poparcie dla projektu zostało przez władze rosyjskie osiągnięte. Dzięki szkole ludowej i prawosławnemu pozaklasowemu, a więc „nowoczesnemu” seminarium duchownemu, i poprzez różnorodną działalność oddolną – m.in. w wydawnictwach eparchialnych, czy też w ramach

⁶⁴ E. Chmielewski, *The Separation of Chełm from Poland*, „The Polish Review” 1970, Vol. 15, No. 1, s. 67–86, tu s. 83. O Radzie Państwa zob. А.П. Бородин, *Государственный Совет России (1906–1917)*, Киров 1999.

⁶⁵ В. Ткач, *Очерки Холмщины и Подляшья. Говоры, обычаи, обряды, типы, нравы, песни, хозяйственный быт, домашняя обстановка, народное образование, разные нужды и проч.*, Холм 1911, s. 113.

Muzeum cerkiewno-archeologicznego przy Bractwie Matki Boskiej Chełmskiej, nacjonałiści rosyjscy, aktywni szczególnie po 1905 roku, kultywowali miejscową, chełmską tożsamość (małorosyjską) w ramach państwa i rosyjskiej Cerkwi.

5. Epilog: ekumenizm i soborowość

Dalsze losy misyjnego życia zakonnego («миссионерское монашество») Eulogiusza dobitnie wyróżniają jego reformatorską postać wśród innych hierarchów rosyjskiej Cerkwi prawosławnej. Prócz jego atencji dla ludu jako nosiciela pierwiastków narodowości należy wspomnieć o jego zaangażowaniu w prace Soboru Lokalnego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, który zadecydował o przywróceniu patriarchatu moskiewskiego i zniesieniu Synodu⁶⁶, oraz o prekursorskiej postawie w waloryzacji pracy osób świeckich w instytucjach cerkiewnych oraz roli kobiet⁶⁷. Właśnie chełmska eparchia prawosławna stanowiąca żywną glebę dla rozpowszechniania nowej koncepcji zaangażowanych społecznie monasterów żeńskich, na czele z monasterem „kolebką” w Leśnej, który dał początek czterem innym wspólnotom. Ośrodki te cieszyły się uznaniem i poparciem ze strony Eulogiusza⁶⁸. Podstawą takich przedsięwzięć była charakterystyczna dla niego, a także dla leśnińskiej ihumeni Katarzyny (Jefimowskiej), „narodnicka” miłość do ludu, która została przypieczętowana wymowną i zaskakującą wypowiedzią rosyjskiej matuszki: „Zostałam zakonnicą raczej z racji miłości do ludu, niż do Boga”. Ona też, *nota bene*, dostała błogosławieństwo dla swojego dzieła od Ambrożego z Optyny⁶⁹.

⁶⁶ *Путь моей жизни...*, 288–307.

⁶⁷ O prądach reformacyjnych w żeńskim życiu zakonnym w imperium rosyjskim por. np. S. Kenworthy, *Abbess Taisiia of Leushino and the Reform of Women's Monasticism in Early 20th-Century Russia*, [w:] *Culture and Identity in Eastern Christian History: Papers from the First Biennial Conference of the Association for the Study of Eastern Christian History and Culture*, eds. J. Spock and R. Martin, Columbus 2009, s. 83–102.

⁶⁸ *Путь моей жизни...*, zwłaszcza s. 110–117; В. П. [В. И. Гурко], *Очерки Привислян-ня, 257–258*; М. Попов, *Исторические сведения о Леснинском монастыре, его современное состояние и влияние на народ*, [w:] *Холмский народный календарь на 1892 год*, Петроград [sic!] 1891, s. 128–146. Po ewakuacji instytucji kościelnych z Królestwa Polskiego monaster w Leśnej znalazł się, jak zresztą sam Eulogiusz, w Serbii, po czym, od 1950 r., jego tradycja była kontynuowana we Francji. Por. О. Румянцев, *Балканские пути леснинских монахинь*, [w:] *MVLTA & VARIA. Studi offerti a Maria Marcella Ferraccioli e Gianfranco Giraudo*, ed. F. C. Ciure, V. Nosilia, A. Pavan, Vol. 2, Milano 2012, s. 461–472.

⁶⁹ *Путь моей жизни...*, s. 110–111, 655.

Kolejnym nowatorskim aspektem działalności pasterskiej Eulogiusza był jego przychylny stosunek do ekumenizmu, do dialogu z innymi wyznaniem chrześcijańskimi. Na emigracji władyka brał czynny udział w konferencjach – poczynając od Genewy w 1921 r. – zorganizowanych przez kościoły protestanckie, relacje z którymi, mimo niezaprzeczalnych różnic dogmatycznych i eklezjologicznych, czego rosyjski biskup był świadomy, ułożyły się lepiej, niż z Kościołem rzymskokatolickim (dokładniej: z jego hierarchią). Podejście to, jak również stosunki z takimi stowarzyszeniami, jak np. YMCA (Young Men Christian Association)⁷⁰, przez znaczną część rosyjskiej wspólnoty emigracyjnej zostały uznane za „liberalne”, lewicowo nastawione, sprzeczne wobec poprzedniej działalności biskupa o charakterze narodowym. Eulogiusz odpowiadał na te zarzuty, podkreślając, że w swojej działalności duszpasterskiej zawsze kierował się posługą narodu i Cerkwi w dążeniu do dobra ludu Bożego, z dala od skostniałych form i martwej litery.

Nie powinno zatem dziwić, że w latach emigracji, w całkowicie odmiennych warunkach życiowych, Eulogiusz utrzymywał przyjazne stosunki z przedstawicielami opozycji liberalnej z czasów Dumy Państwowej. Przykładem niech będą wspomnienia jedynej przed 1917 rokiem kobiety-członkini Komitetu Centralnego Partii Kadetów, Ariadny Tyrkowej-Williams. Podczas jednego z kilku spotkań z Eulogiuszem w jej domu w Londynie, o którym wspominała w swoich memuarach, rosyjski hierarcha miał ją zapytać: „Czyż uwierzyłaby Pani, Pani Ariadno Władimirowno, gdyby wtedy [w latach III Dumy – M.P.], w Pałacu Taurydzkim powiedzieli, że będzie mnie Pani tak serdecznie przyjmować i gościć tak smacznymi śniadaniem?” na co Tyrkowa-Williams ponoć rzekła: „A uwierzyłby Władyka, że nas oboje nazywać będą żydomasonami?”⁷¹.

Na tym cytacie kończymy nasze rozważania o postaci biskupa Eulogiusza i o źródłach jego działań duszpasterskich i politycznych. Postać to nietuzinkowa. Zerwał on w 1926 r. z Rosyjską Cerkwią Prawosławną poza granicami Rosji (z tzw. „karłowczanami” na czele z biskupem Antonim Chrapowickim

⁷⁰ „Теперь, в эмиграции, на меня посыпались нарекания: «Движение связано с ИМКА, а там масоны... Вы общаетесь с масонами...». Я возражал: «Если фарисейски охранять чистоту своих риз, тогда надо сектантски ото всех отъединиться. Это неправильно. Надо смело идти в стан инакомыслящих и пытаться привлекать их на свою сторону». «Карловцы» со мной не соглашались и, верные своей психологии, заняли по отношению к ИМКА враждебную позицию»; *Путь моей жизни...*, s. 536.

⁷¹ А.В. Търкова-Вильямс, *На путях к свободе*, Москва 2007, s. 336–337.

z siedzibą w Sremskich Karlovcach, Serbia) ze względu na skrajny monarchizm i konserwatyzm wielu jej przedstawicieli oraz konflikty dotyczące jurysdykcji i stanu prawnego Cerkwi Prawosławnej za granicą, po czym postanowił przejść pod jurysdykcję Patriarchatu Konstantynopolitańskiego. Eulogiusz osiedlił się pod koniec 1922 r. w Paryżu, gdzie założył m.in. słynny Instytut Św. Sergiusza, który stał się ważnym ośrodkiem prawosławnej myśli teologicznej. W inicjatywach Instytutu wzięli czynny udział tacy wybitni myśliciele rosyjscy, jak np. Siergiej Bułgakow, Gieorgij Fłorowski lub historyk i polityk Anton Kartaszew. To właśnie taki kierunek, nadany przez Eulogiusza działalności Instytutu, wraz z jego „swoistą” przeszłością „narodniczą”, świadczy o jego nowoczesnym podejściu do prawosławia i ogólnie do myśli religijnej, czyniąc z niego postać próbującą na płaszczyźnie działalności społecznej przełamać barierę dzielącą Cerkiew od inteligencji i, w pewnej mierze, zasypać przepaść między kulturą rosyjską a Zachodem⁷².

W ślad za ideologią słowianofilską – a ściślej eklezjologią Aleksego Chomiakowa, wpływu którego na rozwój teologii prawosławnej nie sposób nie docenić – władyka inspirował się duchem soborowości (*соборность*)⁷³, a nie instytucją czy doktryną samą w sobie⁷⁴, „świecką demagogią” petersburskiej Cerkwi Synodalnej⁷⁵; tym samym – śmiemy stwierdzić – odnalazł on swoje miejsce w duchu kolegialności, wiejącym w chrześcijańskich kościołach w Europie Zachodniej w XX w. i uosabianym przez prądy modernistyczne⁷⁶,

⁷² Por. refleksję Andrzeja Walickiego na temat reakcji na „oświecicielstwo” w akademiach duchownych w przypadku teologa Pamfiła Jurkiewicza i mnicha Fiodora Buchariewa: A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do Renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 312–321.

⁷³ Szerzej na ten temat: A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 2002, zwłaszcza s. 138–147; tenże, *Zarys myśli rosyjskiej*, s. 175–180. Por. H. Paprocki, *Eklezjologia Aleksego Chomiakowa*, „Elpis” 2010, nr 12/21–22, s. 291–303.

⁷⁴ Pisał Eulogiusz: „Он [русский человек] больше ценит и лучше понимает не теоретическую ее сторону, не богословские умозрения и догматические формулы, а живую жизнь, практическое осуществление религии, воплощение православно-христианских идеалов в живых образах св. угодников Божиих, подвижников, праведников, встающих перед ним в светлом, лучезарном сиянии великих христианских добродетелей”, Митрополит Евлогий, *О нашей православной, русской...*, s. 4.

⁷⁵ *Путь моей жизни...*, s. 569–570, 651.

⁷⁶ Eklezjologia Chomiakowa wywarła wpływ na Yves Congara, przedstawiciela katolickiej teologii odnowy i autora konstytucji eklezjastycznej *Lumen gentium*. Por. A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej...*, s. 178.

które legły u podstaw ruchu ekumenicznego, a także Soboru Watykańskiego II. Zresztą pewną zbieżność między koncepcją o pierwszeństwie i prymacie człowieka w teologii modernizmu a wizją Eulogiusza można, naszym zdaniem, odnaleźć w wymownym, a jakże pragmatycznym stwierdzeniu przypisywanym rosyjskiemu hierarsze, że „nie dla zbawienia dusz stał się mnichem, lecz dla służenia swemu narodowi”⁷⁷.

LITERATURA

- Morawiec N., *Nauczyciel w podróży. Obraz szkolnictwa cerkiewnego w „Drodze mojego życia” arcybiskupa Eulogiusza Georgijewskiego*, „Marginalia Historica. Časopis pro dejiny vzdelanosti a kultury” 2017, R. 2.
- Paprocki H., *Georgijewski Eulogiusz (Jewłogij)*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989.
- Wieczorkiewicz P. P., *Biskup Eulogiusz i oderwanie Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego*, [w:] *Historia XIX i XX wieku. Studia i szkice. Prace ofiarowane Henrykowi Jabłońskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. A. Garlicki, J.R. Szaflik, M. Wojciechowski, Warszawa 1977.
- Płoński R., *Pamiętnik metropolity Eulogiusza jako źródło historyczne*, „Echa Przeszłości” 2003, nr 4.
- Миллер А., «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.), Санкт-Петербург 2000.

⁷⁷ „[...] не для спасения души он принял постриг, а для служения своему народу”; *Путь моей жизни...*, s. 655. Miłością do ludu Bożego, a zwłaszcza do ludu rosyjskiego, w obliczu efemerycznej odwilży w relacjach między Cerkwią a władzą radziecką oraz iluzoryczną i naiwną nadzieją na nowy kurs polityki radzieckiej, „narodowej i zgodnej z interesem Rosji, można tłumaczyć ostatnie, kontrowersyjne decyzje Eulogiusza. Po zakończeniu II wojny światowej władzka dokonał *motu proprio* powrotu pod jurysdykcję Cerkwi rosyjskiej, po czym otrzymał obywatelstwo radzieckie. Z powodu śmierci, w 1946 r., jego marzenie o powrocie do Rosji nie mogło się zrealizować. Jego decyzja spowodowała rozłam w Cerkwi prawosławnej za granicą. Por. Т. Манюхина, *Памяти митрополита Евлогия*, [w:] *Путь моей жизни...*, s. 666–676. Pragmatyczne podejście do swojego powołania do życia zakonnego, co przekładało się na bezpośrednie zaangażowanie w sprawy polityczne, było skądinąd wspólne niejednemu przedstawicielowi Cerkwi lub Kościoła. Przypomnijmy np. Jana Kronsztadzkiego, Georgija Gapona, Andrzeja Szeptyckiego, Stanisława Stojałowskiego.

Matteo Piccin
University of Warsaw

SUMMARY

„The Land to the Peasants”: the Ideal of the Monastic Life in the Views of the Orthodox Bishop of Kholm Eulogius between *Narodnichestvo* and Russian Nationalism

The article aims to analyse the ideological sources and the social and cultural context in which the Orthodox Bishop of Kholm and Lublin Eulogius Georgiyevsky (Eulogius of Paris) grew up and was educated at the turn of the 19th and 20th centuries. Particular attention is paid to his ideal of serving the Russian people and the Orthodox Church between *narodnichestvo* and the modern Russian Nationalism. Nationalist tendencies developed most often by contact with the Polish-Catholic identity in the borderlands of the Russian Empire. Eulogius was the main supporter of the creation of the Kholm gubernija (1912), which aimed to support the formation of the Russian-Orthodox identity of former Uniates from Kholm and Podlasie region. The author also emphasizes how the further actions of the bishop as a leader of the Russian Orthodox Church Outside Russia reflect in some way the Slavophile ideology which to some extent was at the core of the Russian bishop's ideal of religious life.

Keywords: Eulogius of Paris, Russian Empire, Russian Nationalism, Kingdom of Poland, Russian Orthodox Church, *Narodnichestvo* (Russian Populism).

Słowa kluczowe: biskup Eulogiusz, Imperium Rosyjskie, rosyjski nacjonalizm, Królestwo Polskie, Rosyjska Cerkiew Prawosławna, narodnictwo (rosyjski populizm).